

Міністерство освіти і науки України
Луцький національний технічний університет
Факультет цифрових, освітніх та соціальних технологій
Кафедра соціогуманітарних технологій
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ЗА СТУПЕНЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ «БАКАЛАВР»
РІВНІ ТА ТИПОЛОГІЯ АГРЕСИВНОСТІ У
СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ
Спеціальності 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Психологія»

Виконав:
здобувач вищої освіти ПС - 41
Дядюк Петро Васильович

(підпис)
Керівник:
канд. психол. н, доцент
Бабій Микола Федорович

(підпис)

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 20__ р.
Канд. психол. н, доцент
Гарант освітньо-професійної програми:
_доц. Савчук Н.А. _____

Луцьк – 2026 року

АНОТАЦІЯ

Дядюк Петро Васильович. «Рівні та типологія агресивності у студентському середовищі». Рукопис.

Кваліфікаційна робота бакалавра ОПП «Психологія» спеціальності 053. Луцький національний технічний університет. Луцьк, 2026.

У кваліфікаційній роботі досліджується типологія агресивності у студентському середовищі. Актуальність теми: агресивність як особистісна властивість є актуальним об'єктом наукового аналізу у зв'язку зі зростанням проявів деструктивної, девіантної та конфліктної поведінки в сучасному суспільстві. Водночас проблема полягає не лише у надмірній агресії, а й у її дефіциті, що може зумовлювати пасивність і соціальну безпорадність. Таким чином, дослідження оптимального, функціонального рівня агресивності набуває особливої практичної значущості.

Об'єктом дослідження є взаємостосунки у юнацькому середовищі.

У роботі застосовано комплекс методів, зокрема: діагностична методика, анкетування, методи кількісного та якісного аналізу.

На основі отриманих результатів по рівні агресивності у студентів було обґрунтовано доцільність, різноманітність та необхідність корекційного впливу по зниженню рівня агресії, а також певні завдання профілактичного спрямування.

Отже, в процесі локального емпіричного дослідження були встановлені вікові та статеві відмінності стосовно рівнів та форм вияву агресивної поведінки у студентів 1 та 4 курсів по спеціальності «Психологія», а також було вставлено функціональні зв'язки між рівнем якості життя та агресії.

Ключові слова: підлітковий вік, агресія, поведінка, юнаки, психологічний клімат, міжособистісні стосунки, благополуччя.

ABSTRACT

Uncle Petro Vasyliovych. "Levels and typology of aggressiveness in the student environment." Manuscript.

Bachelor's qualification thesis of the OPP "Psychology" specialty 053. Lutsk National Technical University. Lutsk, 2026.

The qualification work examines the typology of aggressiveness in the student environment. Relevance of the topic: aggressiveness as a personal property is a relevant object of scientific analysis in connection with the growth of manifestations of destructive, deviant and conflict behavior in modern society. At the same time, the problem lies not only in excessive aggression, but also in its deficiency, which can lead to passivity and social helplessness. Thus, the study of the optimal, functional level of aggressiveness acquires special practical significance.

The object of the research is mutual relations in the youth environment.

The work uses a set of methods, in particular: diagnostic methods, questionnaires, methods of quantitative and qualitative analysis.

On the basis of the obtained results on the level of aggressiveness among students, the expediency, variety and necessity of corrective action to reduce the level of aggression, as well as certain tasks of preventive direction, were substantiated.

Therefore, in the process of local empirical research, age and gender differences were established in relation to the levels and forms of manifestation of aggressive behavior in students of the 1st and 4th years of the "Psychology" specialty, and functional connections between the level of quality of life and aggression were also inserted.

Key words: adolescence, aggression, behavior, young men, psychological climate, interpersonal relations, well-being.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. АГРЕСІЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
1.1. Агресія та її форми прояву.....	9
1.2. Вікові та статеві особливості агресивної поведінки.....	19
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ	
2.1. Методики та організація дослідження.....	30
2.2. Обробка та аналіз результатів дослідження.....	32
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	48

ВСТУП

Актуальність проблеми. У період соціальних потрясінь, які переживає наша держава проблема збереження та зміцнення психічного гомеостазу набуває особливої значущості, оскільки саме здоров'я є ключовою передумовою повноцінної життєдіяльності та самореалізації особистості. Порушення фізичного або психічного балансу істотно обмежує можливості людини у професійній, соціальній та особистісній сферах, що робить цю проблему надзвичайно актуальною для сучасного суспільства.

Особливої уваги потребує агресія, об'єктивного і суб'єктивного походження, яка є порушує нашу внутрішню динаміку та впливає на загальний стан і поведінку загалом. Воно формується під потужним впливом соціальних факторів - як цілеспрямованих, так і непередбачуваних, що характерно для умов соціальної нестабільності, інформаційного перевантаження та зростання рівня стресу. Саме він спонукає нас до агресивних дій, які спрямовані на реальні об'єкти і тим самим відбувається процес катарсису, коли вивільняється накопичена всередині нас негативна енергія.

Агресивність як особистісна властивість є актуальним об'єктом наукового аналізу у зв'язку зі зростанням проявів деструктивної, девіантної та конфліктної поведінки в сучасному суспільстві. Водночас проблема полягає не лише у надмірній агресії, а й у її дефіциті, що може зумовлювати пасивність і соціальну безпорадність. Таким чином, дослідження оптимального, функціонального рівня агресивності набуває особливої практичної значущості.

Отже, актуальність порушеної проблематики зумовлена необхідністю комплексного аналізу взаємозв'язку психічного здоров'я, якості життя та агресивності особистості в умовах сучасних соціальних викликів, що має важливе теоретичне й прикладне значення для психологічної науки та практики.

Мета дослідження: дослідити типологію агресивності, що має місце у студентському середовищі.

Об'єкт дослідження: негативні емоційні стани у юнацькому віці.

Предмет дослідження: типологія агресії у студентському середовищі

Для досягнення мети дослідження необхідно розв'язати наступні **завдання дослідження:**

1. Визначити науково–теоретичну сутність та складові феномену агресії.
2. Підібрати діагностичній інструментарій та скласти програму дослідження..
3. Провести емпіричне дослідження вибраної проблеми.
4. Сформулювати висновки за результатами дослідження.

У ході реалізації завдань дослідження були використані наступні **методи:** спостереження; тестування (анкета оцінки індивідуальної якості життя; методика діагностики рівня агресії Басса – Дарки, опитувальник агресивності Л. Почебут).

Інформаційну базу дослідження склали теоретичні положення про природу агресії у рамках інстинктивного – К. Лоренц, З. Фрейд; біологічного – В. Гесс, Р. Джекобс, С. Мерлін; фрустраційного – Дж. Доллард, Н. Міллер; когнітивного – Л. Берковіц, Л. Ерон; соціального – А. Бандура, А. Басс підходів.

Під час виконання кваліфікаційної роботи бакалавра було використано інструменти штучного інтелекту для редагування та форматування тексту виключно як допоміжний засіб для пошуку ідей, уточнення формулювань та опрацювання літератури. Усі твердження, висновки та результати дослідження належать автору та ґрунтуються на власному аналізі, а отримані результати від генеративного ШІ були перевірені на достовірність та відповідність академічній доброчесності.

Методологічну основу дослідження: склали наукові дослідження К. Лоренца, З. Фрейда, В. Гесса, Р. Джекобса, С. Мерліна, Дж. Долларда, Н. Міллера, Л. Берковіца, Л. Ерона, А. Бандури, А. Басса.

Структура кваліфікаційної роботи включає в себе вступ, два розділи, висновки та список використаних джерел. Загальна кількість сторінок –62 .

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалась на базі «Центру медіації та психології ЛНТУ У дослідженні прийняли участь з 50 студентів 1 та 4 курсів.

РОЗДІЛ І.

АГРЕСІЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Агресія та її форми прояву.

Феномен агресивної поведінки особистості належить до кола складних і багатоаспектних проблем сучасної науки, що перебувають у фокусі уваги представників різних наукових напрямів. Незважаючи на наявність значної кількості теоретичних концепцій, спрямованих на пояснення агресії, питання її походження, механізмів формування та чинників прояву й надалі залишаються дискусійними.

У науковій літературі здійснювалися спроби систематизації основних підходів до вивчення агресивної поведінки. Зокрема, було запропоновано класифікацію, відповідно до якої розмежовуються біологічні та психологічні пояснення цього явища. Такий поділ дає змогу комплексно розглянути агресію як результат взаємодії природних і психосоціальних детермінант[7].

Біологічне трактування агресивної поведінки ґрунтується на уявленні про її природну зумовленість. У межах етологічного підходу агресія інтерпретується як внутрішній імпульс або енергія, що накопичується та потребує реалізації. Соціобіологічна перспектива розглядає агресивні прояви як наслідок еволюційного розвитку, спрямованого на підвищення адаптивності та виживання. Генетичний напрям акцентує увагу на спадкових передумовах агресії, підкреслюючи роль вроджених особливостей у схильності до агресивної поведінки[11].

Психологічні концепції агресії характеризуються значним теоретичним різноманіттям. У межах психоаналітичного підходу агресія пов'язується з дією деструктивних внутрішніх потягів. Представники фрустраційної теорії розглядають її як поведінкову реакцію, що виникає у відповідь на блокування значущих потреб або цілей. Згідно з положеннями когнітивного неосоціанізму, агресивна поведінка актуалізується під впливом негативних емоційних станів. Модель переносу збудження пояснює посилення агресії впливом неспецифічного фізіологічного збудження. У соціально-когнітивному підході

агресія розглядається як результат особливостей інтерпретації соціальних ситуацій та переробки інформації. Теорія навчання підкреслює роль соціального досвіду, підкріплення та наслідування у формуванні агресивних форм поведінки. Водночас модель соціальної взаємодії трактує агресію як наслідок усвідомленого вибору та прийняття рішень у процесі міжособистісної взаємодії[17].

У психології агресію зазвичай визначають як відносно стійку тенденцію особистості, що може проявлятися як у реальних діях, так і на рівні уявних сценаріїв, і спрямована на домінування або підпорядкування інших. При цьому агресивна поведінка не завжди має виключно негативний характер: у певних умовах вона може виконувати адаптивну функцію, сприяючи самозахисту та збереженню життєво важливих інтересів особистості. Натомість деструктивні форми агресії орієнтовані на заподіяння шкоди та задоволення руйнівних імпульсів[2].

У науковій психології сформувалися кілька концептуальних підходів до тлумачення поняття агресії, які відрізняються за акцентами та критеріями її визначення. Узагальнено можна виокремити три основні позиції. Відповідно до першої, агресією вважається будь-яка форма поведінки, що несе потенційну загрозу або спрямована на завдання шкоди іншому індивіду; таке трактування представлено у працях Арнольд Басс. Інший підхід, запропонований Дольф Зільман, істотно звужує зміст поняття, обмежуючи його діями, що мають на меті заподіяння фізичних або тілесних ушкоджень. Третя точка зору наголошує на вирішальній ролі наміру: дії можуть бути кваліфіковані як агресивні лише за умови, що вони передбачають свідоме прагнення образити чи нашкодити іншому, а не лише призводять до таких наслідків випадково[20].

Попри розбіжності у підходах до визначення агресії, значна кількість дослідників у своїх роботах спирається на формулювання, запропоноване Роберт Берон. Згідно з цим визначенням, агресія розглядається як будь-яка поведінка, цілеспрямовано орієнтована на заподіяння образи або шкоди іншій живій істоті, яка не прагне подібного ставлення до себе. Таке розуміння дозволяє

чітко відмежувати агресивні дії від випадкової шкоди чи соціально неприйнятної, але ненавмисної поведінки[6].

Розвиваючи зазначену концепцію, Леонард Берковіц підкреслював необхідність врахування суб'єктивного наміру особи. На його думку, за відсутності достатніх підстав вважати, що індивід свідомо прагнув завдати шкоди іншому, недоцільно відносити до агресії прояви так званого «силового тиску» або прагнення до домінування, навіть якщо у повсякденній мові такі дії часто позначаються як агресивні. Крім того, вчений звертав увагу на те, що оцінки поведінки як «правильної» чи «неправильної» є значною мірою відносними та залежать від соціального контексту, а тому не можуть слугувати єдиним критерієм для визначення агресії[2].

У межах свого підходу Л. Берковіц запропонував розрізняти два різновиди агресивної поведінки- інструментальну та емоційну. Інструментальна агресія характеризується тим, що агресивні дії виконують допоміжну функцію і використовуються як засіб досягнення певної мети, не будучи самоціллю. Натомість емоційна агресія передбачає, що основним мотивом поведінки є безпосереднє прагнення заподіяти шкоду або знищити об'єкт агресії[2].

Прикладами інструментальної агресії можуть слугувати дії, спрямовані на здобуття матеріальних благ, підвищення соціального статусу, формування бажаного враження про себе, встановлення контролю чи примусу інших осіб, а також підтримання позитивної самооцінки. У випадку ж емоційної агресії поведінка агресора зумовлюється переважно інтенсивними негативними емоціями, а її кінцевою метою є завдання шкоди жертві незалежно від будь-яких зовнішніх вигод[2].

У психологічній науці сформувалися кілька базових теоретичних напрямів, у межах яких здійснюється аналіз феномена агресії. До найбільш фундаментальних підходів зазвичай відносять етологічну концепцію, фрустраційну теорію, психоаналітичне тлумачення та біхевіористичну модель агресивної поведінки. Кожен із цих підходів пропонує власне бачення природи, джерел і функцій агресії в життєдіяльності людини[19].

Етологічний підхід, представлений працями Конрад Лоренц, ґрунтується на ідеї вродженого характеру агресивності. З позицій етології агресія розглядається як базовий внутрішньовидовий інстинкт, притаманний як тваринам, так і людині, та спрямований на забезпечення збереження виду. У цьому контексті агресивна поведінка трактується як інстинктивна реакція, близька за своєю природою до аналогічних проявів у тваринному світі[18].

Водночас К. Лоренц наголошував, що поряд з агресивним інстинктом у живих істот існує й протилежний механізм -інстинкт стримування, який обмежує прояви жорстокості щодо представників власного виду. На його думку, чим більш небезпечні ушкодження може завдати тварина своїй жертві, тим більш розвиненими є в неї механізми внутрішньої заборони на вбивство собі подібних. Порівнюючи людину з хижими тваринами, дослідник робив висновок, що у людей ці механізми стримування сформовані недостатньо, внаслідок чого агресивний інстинкт нерідко переважає над інстинктом обмеження жорстокості[19].

Разом із тим К. Лоренц не заперечував можливості контролю агресивних імпульсів. Він вважав, що людина, незважаючи на біологічну природу агресії, здатна в певних межах регулювати власну поведінку. Саме це положення стало підґрунтям для ідеї поділу агресії на конструктивну та деструктивну. Згідно з цією позицією, агресія може виконувати позитивну функцію, однак за несприятливих умов трансформуватися у руйнівну силу. Запобіжниками надмірної агресивності, на думку дослідника, виступають міжособистісна прив'язаність, дружні стосунки, любов та різні форми ненасильницької діяльності[19].

Ідею диференціації агресії на позитивну і негативну підтримував також Еріх Фромм, хоча використовував іншу термінологію. У його концепції агресія поділяється на доброякісну та злякісну. Критерієм такого розмежування виступає функціональна доцільність агресивних проявів. Доброякісна агресія, за Е. Фроммом, має адаптивний характер і виникає як реакція на загрозу життєво важливим інтересам. Натомість злякісна агресія не пов'язана з біологічною

необхідністю виживання, не сприяє самозбереженню та розглядається як деструктивна форма поведінки, що проявляється у жорстокості та руйнуванні[8].

Окрему позицію у трактуванні агресії займав Карл Меннінгер, який також відносив агресивність до позитивних біологічних явищ. Водночас, на відміну від К. Лоренца, він наголошував на особливій ролі деструктивної складової агресії. Згідно з його поглядами, саме руйнівний потенціал агресії може набувати конструктивного значення, оскільки сприяє впорядкуванню хаотичних елементів реальності. Агресивні імпульси, спрямовані назовні, виконують функцію активного впливу на середовище, що дозволяє людині організувати простір свого існування[8].

Таким чином, у межах розглянутих підходів агресія постає як складне та багатовимірне явище, яке не може бути однозначно охарактеризоване лише з негативної позиції. За певних умов агресивність виконує адаптивну функцію, забезпечуючи підтримання життєдіяльності та боротьбу за самозбереження, тоді як у деструктивних формах вона набуває соціально небезпечного характеру[15].

У межах фрустраційної теорії агресії, розробленої Джон Доллард, агресивна поведінка інтерпретується насамперед як реакція на конкретну ситуацію, а не як результат еволюційно зумовлених механізмів. Згідно з цією концепцією, агресія виникає у зв'язку з порушенням процесу досягнення значущих для особистості цілей і розглядається як наслідок переживання фрустрації[15].

Класичний варіант фрустраційної теорії ґрунтується на двох базових положеннях. По-перше, будь-який стан фрустрації неминуче породжує агресивні тенденції, які можуть проявлятися у різних формах. По-друге, кожен агресивний акт розглядається як результат попереднього фрустраційного досвіду. Таким чином, агресія в цій теорії постає як закономірна відповідь на блокування потреб або цілеспрямованої активності[15].

Інтенсивність спонукання до агресивної поведінки, за фрустраційною теорією, визначається сукупністю кількох ключових чинників. Вирішальне значення має суб'єктивна цінність очікуваного результату, тобто рівень задоволення, на який розраховує індивід у разі досягнення мети. Важливу роль відіграє також сила перешкоди, що унеможлиблює реалізацію наміру. Окрім цього, суттєвим є накопичення фрустрацій: чим більше спроб досягнення мети блокується послідовно, тим вищою стає ймовірність виникнення інтенсивної агресивної реакції[1].

Таким чином, поєднання високої значущості мети, сильних перешкод і повторюваних фрустрацій створює умови для посилення агресивних імпульсів. У випадках, коли фрустраційні ситуації виникають одна за одною, їхній вплив може мати кумулятивний характер, що призводить до більш різких і виражених форм агресивної поведінки.

Разом із тим подальші дослідження показали, що фрустрація не завжди супроводжується безпосереднім проявом агресії. З'ясувалося, що агресивні дії часто не реалізуються одразу через наявність загрози покарання або соціального осуду. У таких ситуаціях можливий так званий механізм зміщення, коли агресія спрямовується не на безпосереднє джерело фрустрації, а на інший об'єкт, напад на який асоціюється з меншими негативними наслідками для суб'єкта[21].

Представники фрустраційного напряму визнавали, що поведінка людини не може бути пояснена виключно дією одного чинника. Реакції особистості на зміну зовнішніх обставин формуються під впливом складної сукупності умов, серед яких фрустрація є лише одним із можливих детермінантів. Зокрема, Ніл Міллер наголошував на тому, що агресія є лише одним із потенційних варіантів відповіді на фрустраційну ситуацію. Фрустрація, на його думку, активізує низку альтернативних поведінкових стратегій, і для того, щоб було обрано саме агресивну модель, необхідна дія додаткових психологічних або соціальних чинників[21].

Крім того, емпіричні спостереження засвідчують, що агресивні прояви можуть виникати і без безпосереднього фрустраційного досвіду. Переважно це

стосується тих випадків, коли агресія набуває соціально зумовленого характеру та пов'язана з досягненням особистої вигоди або виконанням професійних ролей, у межах яких агресивна поведінка може вважатися допустимою або навіть необхідною[21].

У межах психоаналітичного напрямку агресія трактується передусім як явище, що має інстинктивну природу та закорінене у глибинних психічних процесах. У ранніх працях Зигмунд Фрейд пов'язував агресивні прояви з подоланням перешкод на шляху отримання задоволення, а також із реакціями, що виникають унаслідок блокування або придушення сексуального потягу. У цей період агресивність розглядалася ним переважно як похідна від фрустрації лібідних імпульсів[18].

У першу декаду 20 століття погляди З. Фрейда зазнали суттєвої трансформації. У пізніших роботах він сформулював уявлення про існування двох базових, первинних інстинктів. Поряд із життєтворчим інстинктом, що об'єднує сексуальність, любов і лібідо, учений увів поняття інстинкту смерті - Танатоса. Цей інстинкт, за Фрейдом, несе в собі енергію руйнування та прагнення до припинення життя, а його зовнішнім проявом у поведінці людини виступає агресія. У такому контексті агресивність починає розглядатися не як вторинна реакція, а як одна з фундаментальних життєвих сил, що функціонує поряд із лібідо[18].

Подальший розвиток психоаналітичної думки, зокрема у працях постфрейдистів, призвів до переосмислення ролі агресії. На відміну від класичного підходу, в якому наголошувалося на її деструктивному потенціалі, представники цього напрямку почали акцентувати увагу на адаптивних і навіть творчих функціях агресивних імпульсів. Агресія в такому розумінні постає як універсальна психічна енергія, що може спрямовуватися не лише на руйнування, а й на активну взаємодію з реальністю та подолання труднощів[3].

Принципово інше тлумачення агресивної поведінки запропоновано в межах біхевіористичної традиції, зокрема в теорії соціального навчання Альберт Бандура. Згідно з цією концепцією, агресія не є вродженою характеристикою, а

формується у процесі соціалізації. Вона засвоюється через спостереження за поведінкою значущих моделей і закріплюється за допомогою соціального підкріплення. Таким чином, агресивні дії розглядаються як результат навчання, а не як наслідок дії внутрішніх інстинктів[3].

У межах теорії соціального навчання аналіз агресивної поведінки передбачає врахування кількох ключових аспектів. Насамперед йдеться про способи, за допомогою яких індивід засвоює агресивні форми дій. Важливим є також виявлення чинників, що сприяють актуалізації агресії в конкретних ситуаціях. Окрім цього, необхідно враховувати умови, за яких агресивна поведінка отримує підкріплення та стає стійкою складовою поведінкового репертуару особистості[2].

У межах теорії соціального навчання ключове значення надається процесу засвоєння поведінкових зразків у ході соціалізації, а також впливу первинних агентів соціального середовища, насамперед батьків, на формування агресивних форм поведінки у дітей. Дослідження свідчать, що батьківська поведінка нерідко виступає моделлю для наслідування, унаслідок чого в сім'ях із високим рівнем агресивності дорослих частіше спостерігаються агресивні реакції у дітей. Таким чином, агресія передається не лише через прямі настанови, а й через щоденне спостереження за стилем взаємодії значущих дорослих.

Відповідно до положень цієї теорії, формування широкого репертуару агресивних реакцій значною мірою зумовлюється системою підкріплень. Пряме заохочення агресивних дій або відсутність негативних наслідків після їх прояву підвищує ймовірність повторення подібної поведінки в майбутньому. Особливу роль відіграє так звана результативна агресія, коли застосування агресивних засобів призводить до досягнення бажаного результату. У таких випадках агресія закріплюється як ефективна стратегія досягнення мети[23].

Важливим чинником засвоєння агресивної поведінки є також вікарний досвід, що полягає у спостереженні за тим, як агресивні дії інших осіб отримують схвалення або винагороду. Соціальні санкції у формі заохочення чи покарання виконують функцію регуляторів агресивної активності. Поряд із цим

значення мають і внутрішні механізми саморегуляції, зокрема самозаохочення та самопокарання, які визначають межі допустимості відкритих агресивних проявів відповідно до особистих норм і цінностей індивіда. Саме комплексний облік зовнішніх і внутрішніх чинників дозволяє розглядати теорію соціального навчання, розроблену Альберт Бандура, як одну з найбільш ефективних у прогнозуванні агресивної поведінки[2].

У практичній психології агресивні прояви розглядаються як багатофакторно зумовлені та такі, що входять до структури різних форм девіантної поведінки. Конкретні види агресії відрізняються за механізмами виникнення та функціональним навантаженням. Зокрема, фізична агресія, що реалізується у формі безпосереднього нападу на жертву, найчастіше асоціюється з кримінальною поведінкою, хоча може спостерігатися й у межах інших соціальних або особистісних порушень[8].

Агресивність осіб із психічними розладами або вираженими психічними аномаліями має специфічні риси, зумовлені особливостями мотиваційної сфери та клінічною симптоматикою. У випадках психопатологічних і патохарактерологічних форм відхилень агресивна поведінка не завжди виступає прямою причиною протиправних дій. Її криміногенне значення полягає передусім у тому, що за умови взаємодії з соціально набутими рисами особистості психічні аномалії можуть полегшувати реалізацію злочинної поведінки, виконуючи роль внутрішньої умови, а не самостійного детермінанта правопорушення[8].

Розмежування конструктивних і неконструктивних форм агресії ґрунтується передусім на аналізі намірів, що передують агресивним проявам. У випадку конструктивної агресії відсутнє свідоме прагнення завдати шкоди іншій людині, тоді як для неконструктивної агресивності саме ворожий намір стає визначальним мотивом вибору такого способу взаємодії з соціальним оточенням. Конструктивну агресію нерідко позначають терміном «псевдоагресія», підкреслюючи її нефатальний і недеструктивний характер.

У межах цієї концепції Еріх Фромм виокремлював кілька різновидів псевдоагресії, до яких належать ігрові, незловмисні, захисні та інструментальні форми агресивної поведінки, що виконують функцію самоствердження. Такі прояви не мають на меті заподіяння шкоди іншому, а слугують способом адаптації особистості до вимог середовища або засобом відстоювання власних меж[15].

З позицій соціалізації агресивні вчинки формуються під впливом комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників. Визначальну роль відіграють умови життєдіяльності індивіда, особливості сімейного виховання, характер впливу засобів масової інформації, а також наявність або відсутність конфліктів із різними соціальними інститутами. Додатковими факторами, що підвищують ризик агресивної поведінки, є легкий доступ до атрибутів насильства, зокрема зброї, а також поширення безробіття, алкоголізму й наркотичної залежності.

Важливе місце у формуванні агресивних установок посідає й соціально-економічний чинник, пов'язаний із рівнем матеріального достатку сім'ї. В умовах розвиненого суспільства індивіди з економічно неблагополучних середовищ, порівнюючи власне становище з рівнем життя більш заможних груп, можуть переживати почуття фрустрації, соціальної опозиції та ворожості. Ці емоційні стани нерідко спрямовуються не лише на окремих осіб, а й на соціальні інститути, які сприймаються як відповідальні за існуючу нерівність. Додатково потенціал агресивності зростає за наявності реальної можливості застосування насильницьких засобів, а також під впливом медіаконтенту, що нормалізує або романтизує агресивну поведінку[14].

Як форма девіантної поведінки агресія характеризується як якісними, так і кількісними параметрами та може мати різний ступінь інтенсивності - від мінімальних проявів до крайніх, соціально небезпечних форм. Помірний рівень агресивності є необхідною складовою особистісного функціонування, оскільки забезпечує активність, наполегливість і здатність до захисту власних інтересів. Натомість її повна відсутність може зумовлювати пасивність і надмірну конформність, тоді як надлишкова агресивність поступово визначає структуру

особистості, роблячи її конфліктною та неспроможною до усвідомленої співпраці з іншими[7].

Дослідження проблеми агресії демонструють, що на різних етапах розвитку психологічної науки фахівці по-різному трактували її природу. Агресія розглядалася як потенційно конструктивна сила, здатна сприяти адаптації та виживанню, або як деструктивна, руйнівна енергія, що може завдавати шкоди. На основі цих підходів можна виділити кілька ключових концептуальних уявлень про природу агресії:

Агресія як необхідний процес руйнування, що забезпечує баланс і оновлення середовища або системи.

Агресія як похідна життєвої діяльності, яка допомагає у створенні умов для виживання та реалізації життєвих цілей.

Агресія як прояв взаємопов'язаних первинних інстинктів, де поєднуються прагнення до життя і любові з інстинктом смерті та руйнування, формуючи складну динаміку психічної енергії[13].

Ці підходи відображають багатогранність агресії як психологічного феномену та підкреслюють, що її вплив на поведінку людини залежить від контексту і внутрішніх мотивів.

1.2. Вікові та статеві особливості агресивної поведінки

Агресивні прояви в поведінці людини беруть свій початок уже на найраніших етапах психічного розвитку. У період раннього дитинства вони мають переважно реактивний і ситуативний характер та зумовлені недостатньою сформованістю механізмів емоційної регуляції. На початкових вікових щаблях агресія виявляється не як усвідомлена форма впливу на інших, а як імпульсивна відповідь на внутрішній дискомфорт або фрустрацію, що часто набуває вигляду спалахів гніву, різких рухів чи фізичних дій, зокрема кусання [14].

Як підкреслювали науковці, для дітей приблизно однорічного віку подібні реакції слід розглядати в межах вікової норми, оскільки вони відображають ще

незрілу здатність дитини до соціально прийняттого вираження емоцій. Зокрема, імпульсивні дії, спрямовані на матір або інших близьких дорослих у відповідь на заборону чи неприємну ситуацію, не мають цілеспрямованого агресивного наміру, а є способом розрядки напруження.

На другому році життя відбувається істотне розширення поведінкового репертуару дитини, що пов'язано зі зростанням рухової активності та розвитку самостійності. Як зазначає Пересунчак О., саме в цей період закладаються передумови автономної поведінки, коли дитина починає усвідомлювати себе як окремого суб'єкта дії. Прагнення до незалежності, що символічно виражається формулою «Я сам», нерідко переходить у наполегливе відстоювання власних бажань і може супроводжуватися протестними або агресивними реакціями у відповідь на обмеження з боку дорослих [23].

У віковому проміжку від двох до трьох років значна кількість дітей включається в систему дошкільної освіти, де формується первинний соціальний досвід взаємодії з ровесниками. Контакти з іншими дітьми поступово набувають характеру спільної діяльності, що потребує узгодження дій і врахування інтересів партнера. Водночас агресивні прояви на цьому етапі переважно виконують інструментальну функцію та виникають у ситуаціях конкуренції за привабливі об'єкти, насамперед іграшки.

Вираженість і форма агресивної поведінки значною мірою детермінуються стилем реагування значущих дорослих. Надмірно жорстке або категоричне неприйняття будь-яких відкритих агресивних дій може сприяти трансформації агресії в латентні або опосередковані форми. У таких випадках агресивні тенденції проявляються через впертість, ігнорування вимог, негативізм, ниття чи інші способи пасивного опору, що не мають безпосередньо конфронтаційного характеру.

Особливу роль у формуванні агресивних реакцій відіграє зіткнення з системою соціальних заборон і обмежень, які різко розширюються саме в ранньому дитинстві. Посилення пізнавальної активності та природної допитливості дитини вступає в суперечність із вимогами дорослих, що створює

внутрішній конфлікт між бажанням діяти спонтанно та необхідністю дотримуватися правил. У ситуації неможливості задоволення актуальних потреб дитина переживає стан фрустрації, який суб'єктивно може інтерпретуватися як відкидання або емоційна холодність з боку батьків. За відсутності ефективних способів подолання цього конфлікту зростає ймовірність актуалізації злості, роздратування та агресивних імпульсів [21].

З віком також зазнає змін стиль батьківського впливу: якщо на ранніх етапах агресивні реакції дитини нерідко пом'якшувалися через емоційну підтримку, то надалі дорослі частіше вдаються до санкцій - погроз, обмеження приємних стимулів або тимчасового усунення від спілкування, що може додатково підсилювати напруження в дитячо-батьківських взаєминах.

У структурі агресивної поведінки дітей дошкільного віку окреме місце займає феномен перенесення агресії, який детально описував Альфред Фромм. Дослідник вказував, що у віці трьох–чотирьох років така форма реагування є поширеним і відносно типовим проявом агресивності. Її сутність полягає в тому, що дитина, усвідомлюючи неможливість відкритого вираження ворожості стосовно матері або інших значущих дорослих, несвідомо спрямовує негативні емоції на заміщувальний, менш загрозливий об'єкт. Неможливість домінування над батьками зумовлюється не лише їхнім віковим статусом і реальним авторитетом, а й поступово сформованими у дитини уявленнями про необхідність слухняності та поваги, які часто підкріплюються системою заборон, погроз і покарань [4].

Водночас уявлення дитини про агресію та насильство в цьому віці мають надзвичайно розмиті межі. До дій, які сприймаються нею як агресивні, можуть належати не лише фізичні впливи, а й широкий спектр соціально зумовлених обмежень - позбавлення бажаних предметів, заборона на доступ до іграшок або солодощів, а також вербальні зауваження, висловлені у підвищеному тоні. Таким чином, агресивна реакція дитини часто є відповіддю не на об'єктивну загрозу, а на суб'єктивно переживане порушення власних потреб.

У віці шести–семи років відбувається якісна трансформація агресивної поведінки. До інструментальних форм агресії, спрямованих на досягнення конкретної мети, поступово приєднуються особистісно адресовані агресивні дії, орієнтовані безпосередньо на інших людей. При цьому спостерігається зменшення частоти відкритих фізичних нападів і водночас зростає роль соціально опосередкованих форм агресії, таких як словесні образи, суперництво або конфліктна боротьба за статус у групі однолітків.

Аналізуючи агресивність у молодшому дошкільному віці, неможливо оминати той факт, що цей період розвитку збігається з кризою трьох років. Як зазначав Віктор Лебединський, фази підвищеної агресивності, порушення гармонійних взаємин із соціальним оточенням і тимчасова дестабілізація афективної сфери здебільшого корелюють із перебігом вікових емоційно-особистісних криз [18].

У межах цієї кризи, за спостереженнями Анна Данилюк, виокремлюється низка характерних симптомів. Зокрема, негативізм проявляється у формі опору не самій дії, а факту її ініціювання дорослим; упертість виявляється в наполяганні на власному рішенні незалежно від його доцільності; норовистість, на відміну від негативізму, має узагальнений, безособовий характер і спрямована проти встановленого порядку загалом [18].

Емоційна напруженість цього вікового періоду настільки виражена, що, за образним висловом Джон Доллард, поведінка дитини починає нагадувати постійний стан протесту, ніби вона перебуває у безперервному конфлікті з оточенням і сприймає соціальне середовище як вороже [10].

У контексті дитячо-батьківських взаємин особливу увагу привертає проблема нормативних очікувань дорослих щодо поведінки дитини. Як зазначає Клаус Бютнер, від дитини часто вимагають відповідності заздалегідь сформованим уявленням батьків про «правильну» поведінку, що фактично зводиться до вимоги безумовної покори. Водночас, попри переважання напружених або негативно забарвлених контактів із дорослими, дитина не припиняє прагнення до встановлення та підтримання емоційно позитивного

зв'язку з ними. Якщо ж ці взаємини не задовольняють її базових потреб у прийнятті та підтримці, виникають інтенсивні афективні переживання, які можуть реалізовуватися або у формі зниження соціальної активності в групі однолітків, або у вигляді агресивних реакцій, спрямованих на них.

Додатковим дестабілізуючим чинником виступає напружена емоційна атмосфера в родині. Постійні конфлікти між батьками, сварки з дитиною та взаємні звинувачення щодо її виховання формують у неї дезадаптивні способи емоційного реагування. За умов зростання в середовищі, насиченому скандалами й відкритими проявами ворожості, у дитини поступово закріплюється низький рівень самоконтролю, підвищена збудливість і схильність до конфліктної взаємодії. Засвоюючи емоційні моделі поведінки дорослих, дитина переносить їх на найближче соціальне оточення, насамперед на ровесників, що сприяє відтворенню агресивних форм взаємодії [17].

Цінні емпіричні підтвердження соціальної зумовленості агресії були отримані в антропологічних дослідженнях Маргарет Мід. Аналізуючи традиційні спільноти, вона дійшла висновку, що за наявності негативного досвіду в дитинстві з високою ймовірністю формуються деструктивні риси особистості. У культурах, де виховання ґрунтується на жорсткій дисципліні, частих покараннях і толерантному ставленні дорослих до ворожості між дітьми, агресивна поведінка не лише не знижується, а й закріплюється як соціально прийнятна. Унаслідок цього в особистісній структурі індивіда зростає рівень тривожності, підозрливості, егоцентризму та жорстокості [14].

У цьому контексті показовою є позиція Поліщук В., який наголошує, що оцінювання дитиною інших людей і їхніх дій значною мірою є відтворенням суджень авторитетного дорослого. Батьки, таким чином, виступають своєрідним еталоном, з яким дитина співвідносить власні вчинки та вибудовує моделі поведінки [25].

Отже, процес соціалізації агресії в дитячому віці визначається передусім двома взаємопов'язаними чинниками: по-перше, зразками міжособистісних

відносин і поведінки, які демонструють батьки, та, по-друге, характером підкріплення агресивних реакцій з боку значущого соціального оточення.

У межах аналізу умов формування агресивної поведінки в дитячому віці важливе місце займає концепція, запропонована Роберт Сірс, Елеонора Маккобі та Курт Левін. Дослідники виокремлюють два ключові параметри батьківського впливу, поєднання яких істотно визначає ймовірність розвитку агресивних тенденцій у поведінці дитини.

Першим таким параметром є рівень батьківської терпимості, що відображає готовність дорослих приймати дитину, розуміти мотиви її вчинків і реагувати на них без надмірної емоційної напруги. Другий параметр пов'язаний із жорсткістю санкцій, які застосовуються у відповідь на агресивні прояви, зокрема частотою та інтенсивністю покарань. Дослідження показують, що найнижчий рівень агресивності спостерігається у дітей, чиї батьки не демонструють крайнощів - ані вседозволеності, ані репресивної суворості, а дотримуються збалансованої та послідовної виховної позиції.

Формування агресивних схильностей у дитячому віці може відбуватися кількома взаємопов'язаними шляхами. З одного боку, агресивні дії можуть закріплюватися тоді, коли дорослі прямо або опосередковано схвалюють подібну поведінку, зокрема через власний приклад взаємодії з іншими людьми чи предметним середовищем. У таких випадках агресія засвоюється дитиною як прийнятний спосіб досягнення мети або реагування на труднощі. З іншого боку, надмірно жорсткі покарання за агресивні прояви також здатні парадоксальним чином посилювати агресивність, формуючи у дитини почуття образи, страху або прихованого протесту [26].

У контексті профілактики та подолання агресивних реакцій у цьому віковому періоді особливого значення набуває стиль батьківської взаємодії з дитиною. Ефективною вважається така позиція дорослих, за якої вони уважно ставляться до емоційних потреб дитини, надають їй можливість проявляти самостійність і ініціативу, водночас залишаючись доступними для підтримки та допомоги. Надмірна регламентація життя дитини, побудована виключно на

системі заборон, істотно обмежує її досвід саморегуляції та може сприяти накопиченню напруження, що виявляється у формі агресивних реакцій [26].

У підлітковому віці агресія набуває більш виразних і соціально помітних форм, реалізуючись переважно у поведінковій сфері. Найчастіше вона проявляється у взаємодії з іншими людьми - у шкільному середовищі, на вулиці або в неформальних групах. Агресивні реакції можуть мати як фізичний характер, так і словесне вираження у формі різких висловлювань, образ чи приниження. Значно рідше агресія спрямовується на неживі об'єкти. Особливу небезпеку становить аутоагресія - агресивні дії, спрямовані на самого себе, оскільки саме ця прихована форма найчастіше стає підґрунтям для подальших серйозних психологічних труднощів і дезадаптації [22].

Зростання агресивності в підлітковому віці значною мірою обумовлюється сукупною дією двох ключових чинників. Перший із них пов'язаний із процесами статевого дозрівання, що супроводжуються інтенсивними гормональними змінами та підвищеною емоційною лабільністю. Другий чинник стосується переходу від дитинства до дорослого життя, який супроводжується невизначеністю майбутнього, необхідністю прийняття відповідальності та переосмислення власної ролі в соціумі. Ці трансформації нерідко спричиняють внутрішню напругу, що знаходить вихід у формі агресивних реакцій.

Разом із тим агресивність у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці не є однорідним явищем. Дослідження свідчать, що в частини старшокласників вона може поєднуватися з гуманістичною спрямованістю особистості, прагненням до мирного врегулювання конфліктів, відкритістю у спілкуванні та сформованим позитивним образом «Я». Така агресивність має радше адаптивний характер і може виконувати функцію самозахисту або наполегливого відстоювання власної позиції.

Натомість деструктивні форми агресії в ранньому юнацькому віці зазвичай пов'язані зі стійким негативним емоційно-оцінним ставленням до інших людей, а також із знеціненням або некритичним ставленням до власної особистості. Подібні особливості вказують на порушення процесів

самосприйняття та міжособистісної взаємодії. У зв'язку з цим ефективно подолання деструктивних агресивних проявів у старшокласників потребує цілеспрямованої роботи, спрямованої на формування позитивного ставлення як до себе, так і до соціального оточення [21].

У період ранньої юності відбувається якісна перебудова агресивної сфери особистості, що поступово орієнтується на соціально закріплені чоловічі та жіночі моделі поведінки, характерні для дорослого віку. Агресивність на цьому етапі перестає бути фрагментарною або ситуативною і трансформується у відносно цілісне та внутрішньо узгоджене утворення, в якому емоційні, когнітивні та поведінкові компоненти перебувають у більш стабільній взаємодії. На відміну від підліткового періоду, змінюється і ставлення до власних агресивних проявів: вони дедалі частіше оцінюються не як виключно негативні, а як допустимий спосіб самовираження або захисту особистісних меж.

Важливим індикатором уявлень старшокласників про межі припустимості агресії виступає словесна форма її прояву. Переважання вербальної агресивності свідчить не лише про особливості емоційного реагування, а й про недостатню сформованість мовленнєвої культури та духовно-моральних орієнтирів, що регулюють міжособистісну взаємодію [22].

Соціальна ситуація розвитку ранньої юності зумовлює підвищену схильність до афективних агресивних реакцій у порівнянні з іншими віковими періодами. Часте переживання агресивного афекту у старшокласників тісно пов'язане зі зростанням дратівливості та емоційної нестійкості, що вказує на недостатній рівень сформованості механізмів самоконтролю та саморегуляції. Водночас це може свідчити про нерозвиненість ціннісного ставлення до іншої людини як значущого суб'єкта взаємодії.

Агресивні прояви в юнаків і дівчат раннього юнацького віку мають різну спрямованість. Для юнаків більш типовими є відкриті, зовнішньо виражені форми агресії, що реалізуються у поведінці та спілкуванні. Натомість у дівчат агресивний афект частіше набуває внутрішньо спрямованого характеру й

супроводжується переживаннями безпорадності, емоційної спустошеності, самотності та безнадійності [10].

Питання статевих відмінностей в агресивній поведінці тривалий час перебуває в центрі уваги психологічних досліджень. Більшість емпіричних робіт підтверджує тенденцію до вищого рівня агресивності серед осіб чоловічої статі порівняно з жінками. Водночас, як підкреслює Томас Тайгер, у ранньому дитячому віці - приблизно до шести років - суттєвих відмінностей між хлопчиками та дівчатками у проявах агресії не спостерігається. Виявлені пізніше розбіжності, на його думку, значною мірою зумовлені особливостями статево-рольової соціалізації, а не біологічними чинниками.

Іншу інтерпретацію пропонують Анна Фродо та Джон Маколей, які наголошують на відмінностях у способах регуляції агресивних імпульсів. Жінки, характеризуючись вищим рівнем емпатії, тривожності та почуття провини, частіше стримують відкриті агресивні реакції в ситуаціях, де чоловіки схильні до прямого прояву ворожості. Водночас за умов, коли агресивні дії сприймаються як справедливі або не супроводжуються відчуттям особистої відповідальності, жінки виявляють агресивність не меншою мірою, ніж чоловіки [10].

Попри зміни соціальних норм, у сучасному суспільстві зберігається тенденція до вищого рівня фізичної агресії серед хлопчиків і чоловіків. Це підтверджується, зокрема, статистичними даними, згідно з якими серед осіб, викритих у жорстокому поводженні з дітьми, чоловіки трапляються приблизно вдвічі частіше, ніж жінки.

Емпіричні дослідження вікової динаміки агресії також засвідчують стійкі гендерні відмінності. За даними Фролової О. П., хлопчики віком дев'яти–десяти років демонструють вищий рівень агресивності, ніж їхні однолітки жіночої статі, причому як у фізичних, так і у вербальних формах [29]. Той самий автор встановив, що представники чоловічої статі частіше вдаються до прямої та непрямой фізичної агресії, а також до відкритої словесної конфронтації, тоді як дівчата схильні переважно до непрямих вербальних форм агресії [21].

Аналогічні результати отримано у зарубіжних дослідженнях. Зокрема, фінські науковці, вивчаючи поведінку дітей одинадцяти–дванадцяти років, дійшли висновку, що дівчатка частіше використовують опосередковані способи агресивного реагування, тоді як хлопчики схильні до відкритих фізичних і вербальних проявів - штовханини, бійок, крику [29].

Дослідження Пересунчак О. виявили як відмінності, так і спільні риси у формах агресивності хлопчиків і дівчат підліткового віку на різних етапах розвитку. Так, у віці десяти–одинадцяти років хлопчики значно частіше виявляють фізичну агресію, тоді як у чотирнадцяти–п'ятнадцятирічному віці рівень агресивних проявів у представників обох статей практично вирівнюється [23].

Окрему увагу привертають результати досліджень Охрімчук Р., згідно з якими комп'ютерні ігри з агресивним змістом викликають у хлопчиків більш виражене підвищення показників роздратування та вербальної агресії порівняно з дівчатками, що свідчить про різну чутливість до агресивних стимулів залежно від статі [21].

У наукових дослідженнях агресивної поведінки окрему увагу приділяють гендерним особливостям її сприйняття та прояву. Так, за спостереженнями Роберт Берон та Дебора Річардсон, жінки нерідко сприймають домінантність потенційного партнера як соціально привабливу характеристику. Подібні емпіричні дані стали підґрунтям для еволюційно-біологічних інтерпретацій, згідно з якими наполегливі, змагальні форми поведінки можуть виконувати адаптивну функцію, сприяючи репродуктивному успіху чоловіків і передачі їхніх генів майбутнім поколінням.

Після проявів агресії чоловіки, як правило, демонструють нижчий рівень внутрішнього психологічного дискомфорту: почуття провини та тривоги у них виражені значно слабше. Натомість жінки частіше зосереджуються на можливих негативних наслідках агресивних дій для власного соціального становища та міжособистісних стосунків. Як зазначає Хайнц Хекхаузен, у жінок агресивна

реакція значно частіше супроводжується переживаннями страху, провини й емоційного напруження.

У контексті інтерпретації агресії простежуються й відмінності у її психологічному значенні. Жінки здебільшого розглядають агресивну поведінку як спонтанний прояв афективного стану, зокрема гніву або внутрішньої напруги. Чоловіки ж частіше трактують агресію інструментально - як засіб досягнення певних соціальних, статусних або матеріальних цілей, тобто як свідомо обрану модель поведінки.

Пояснення різниці у схильності до прямої фізичної агресії між представниками різних статей нерідко пов'язують із біологічними чинниками, зокрема з рівнем тестостерону. Доведено, що підвищена концентрація цього гормону корелює з агресивними реакціями, що підтверджується також експериментальними дослідженнями на тваринах. Водночас такі дані відображають лише загальну тенденцію і не можуть слугувати підставою для однозначних узагальнень щодо поведінки кожного окремого індивіда.

Як підкреслюють Р. Берон і Д. Річардсон, гендерні розбіжності у фізичній агресії особливо виразні у ситуаціях вимушеного реагування, коли агресивна поведінка виступає засобом захисту або відповіді на загрозу. Крім того, схильність чоловіків до агресивних дій значно зростає за умов інтенсивної провокації, тоді як за відсутності таких стимулів ці відмінності можуть бути менш помітними.

РОЗДІЛ II.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ

2.1. Методика та організація дослідження

Для досягнення поставленої мети бакалаврської роботи було проведено локальне емпіричне дослідження. Вибірка складалася з 25 студентів I курсу та 25 студентів IV курсу, що навчаються в ЛНТУ.

Для діагностики агресії були використані такі методики: опитувальник агресивності Л. Почебут та методика діагностики рівня агресії Басса – Дарки. Для діагностики якості життя було використано анкету оцінки індивідуальної якості життя. Методики підібрані з урахуванням вікових можливостей.

Для діагностики рівня агресії було використано методику Басса – Дарки, яка складається із 75 тверджень на які потрібно відповісти так або ні.

Відповіді оцінюються по 8 шкалам, що характеризують такі види агресії:

- 1) Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
- 2) Непряма – агресія, обхідним шляхом направлена на іншу особу або ні на кого не спрямована.
- 3) Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
- 4) Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
- 5) Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
- 6) Підозрілість – в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
- 7) Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8) Почуття провини – висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є не хорошою людиною, що надходить зло, а також відчуваються їм докори сумління.

Оцінювання відбувається за шкалою в якій виділяють 3 рівнів:

- 0-16 – низький рівень агресії;
- 17- 25 – середній рівень;
- 26 і більше – високий рівень.

Зразок методики, який пропонувався досліджуванним буде представлений в додатку 1.

Також для діагностики агресії використовувався опитувальник Л. Г. Почебут, який містить 40 тверджень на які необхідно відповісти так чи ні. За допомогою даного опитувальника можна діагностувати такі шкали:

1) Вербальна агресія (ВА) – людина вербально висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, використовує словесні образи.

2) Фізична агресія (ФА) – людина висловлює свою агресію по відношенню до іншої людини із застосуванням фізичної сили.

3) Предметна агресія (ПА) – людина зриває свою агресію на оточуючих його предметах.

4) Емоційна агресія (ЕА) – у людини виникає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, супроводжуване підозрілістю, ворожістю, неприязню або недоброзичливістю по відношенню до нього.

5) Самоагресії (СА) – людина не знаходиться в мирі та злагоді з собою, і в нього відсутні або ослаблені механізми психологічного захисту, він виявляється беззахисним в агресивному середовищі.

За допомогою опитувальника діагностується ступінь агресивності та адаптивності.

Оцінювання відбувається за шкалою в якій виділяють 3 рівнів:

- 0–10 – низький ступінь агресивності та високий ступінь адаптивної поведінки.
- 11–24 – середній ступінь агресивності та адаптивності.

-25 і більше – висока ступінь агресивності та низький рівень адаптивності.

Зразок опитувальника, що був запропонований досліджуваним представлений.

Для діагностики рівня якості життя було використано анкету «Індивідуальної оцінки якості життя», яка включає 61 твердження, яке необхідно оцінити за 5 – бальною шкалою:

1 – дуже низька;

2 – низька;

3 – середня;

4 – висока;

5 – дуже висока.

За допомогою даної анкети оцінюються показники якості життя, які представлені на рис.1.

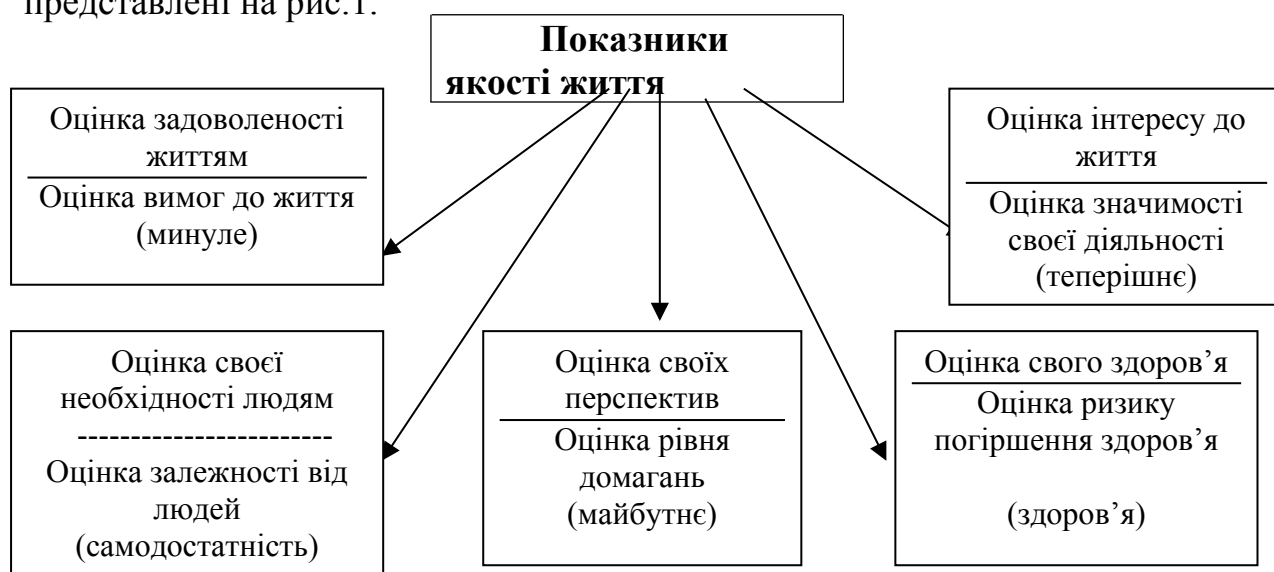

Рис.2.1. Модель оцінки якості життя

Оцінювання відбувається за шкалою, в якій виділяють 3 рівні:

-4-29 – низький;

-30-65 – середній;

-66-100 – високий.

2.2. Обробка та аналіз результатів дослідження

Аналіз результатів студентів 1 курсу отриманих по опитувальнику агресивності Л. Г. Почебут:

- 76% досліджуваних домінує середній рівень агресивності та адаптивності;
- 24% опитуваних характеризуються високим рівнем агресії та низьким рівнем адаптивності;
- У жодного із досліджуваних не виявлено низького рівня агресії та відповідно високого рівня адаптивності.
- Серед опитуваних студентів чоловічої статі у всіх діагностовано середній рівень агресії та адаптивності, а у студентів жіночої статі домінує середній рівень, але також є прояви високого рівня агресії та низької адаптивності (30%);
- Серед студентів 1 курсу домінуючою є вербальна агресія та аутоагресія. Зокрема серед хлопців домінує фізична агресія, а серед дівчат – вербальна та само агресія.

Аналіз результатів студентів 4 курсу отриманих по опитувальнику агресивності Л. Г. Почебут:

- 80% досліджуваних діагностовано середній рівень агресії та адаптивності;
- 12% опитуваних притаманний низький рівень агресії та високий рівень адаптивності;
- 8% досліджуваних високий рівень агресії та низький рівень адаптивності;
- Серед студентів чоловічої статі домінуючим є середній рівень агресії (60%), у 20% опитуваних хлопців діагностовано низький рівень агресії та високий рівень адаптивності та високий рівень агресії. Стосовно представників жіночої статі, то ситуація є аналогічною, однак високий рівень агресії зустрічається лише у 5% опитуваних.
- Серед студентів 4 курсу домінує вербальна (у дівчат) та самоагресія (у дівчат та хлопців).

Результати отримані в процесі дослідження також представлені у вигляді таблиці.

Аналіз результатів студентів 1 курсу за методикою визначення рівня агресії Басса – Дарки:

- 24% досліджуваних мають низький рівень агресії;
- 72% опитуваних діагностовано середній рівень вияву агресії;
- 4% мають низький рівень агресії;
- У досліджуваних чоловічої статі переважає середній рівень вияву агресії (100%), а у жіночої статі прослідковується усі рівні, а саме: 30% – низький рівень, 65% – середній та 5% – високий.

Аналіз результатів студентів 4 курсу за методикою визначення рівня агресії Басса – Дарки:

- 64% опитуваних мають низький рівень агресії;
- 32% досліджуваних домінує середній рівень вияву агресії;
- 4% виявляють високий рівень агресії;
- Досліджувані студенти чоловічої статі характеризуються низьким рівнем агресії (80%) та середнім (20%), стосовно жіночої статі ситуація є аналогічною, проте у них є опитувані, яким притаманний високий рівень вияву агресії.

Результати отримані в процесі дослідження також представлені у вигляді таблиці.

Аналіз результатів студентів 1 курсу за анкетною «Індивідуальної оцінки якості життя»:

- 56% опитуваних із середнім рівнем агресії мають середній рівень якості життя;
- у 16% досліджуваних при низькому рівні агресії домінує середній рівень якості життя;
- 16% респондентів з середнім рівнем агресії мають низький рівень якості життя;

- У 8% опитуваних при низькому рівні агресії спостерігається низький рівень якості життя;
- 4% досліджуваних з низьким рівнем якості життя діагностовано середній рівень агресії.

Результати, отримані в процесі дослідження також представлені у вигляді таблиці.

Аналіз результатів студентів 4 курсу за анкету «Індивідуальної оцінки якості життя»:

- У 24% опитуваних при низькому рівні якості життя прослідковується низький рівень агресії;
- 20% досліджуваних при середньому рівні якості життя мають середній рівень агресії;
- 4% респондентів при середньому рівні якості життя характеризуються високим рівнем вияву агресії;
- 40% опитуваних з середнім рівнем якості життя прослідковується низький рівень агресії;
- У 12% досліджуваних з низьким рівнем якості життя спостерігається середній рівень вияву агресії.

Результати отримані в процесі дослідження також представлені у вигляді таблиці.

Дані отримані в процесі локального емпіричного дослідження дають змогу визначити рівень агресивної поведінки та якість життя студентів психологів I та IV курсів. Проаналізувавши отриману інформацію, стає очевидним те, що на I курсі домінують студенти із середнім рівнем агресії, зокрема, таких її видів: вербальна, предметна та самоагресія. Такий рівень свідчить про помірну агресивність та здатність встановлювати контакти та взаємодіяти із людьми, тобто таким студентам притаманній середній рівень адаптивності поведінки. Найчастіше агресія в них проявляється у вербальному висловлюванні до іншого суб'єкта з використанням словесних образ, а також можливе спрямування агресії на певний предмет або самого себе.

Частині студентів психологів 1 курсу притаманний низький рівень агресії, що свідчить про миролюбність, що обумовлено недостатньою впевненістю у власних силах чи можливостях, але при цьому для них характерний високий рівень адаптивності поведінки, що передбачає їх взаємодію з іншими людьми, узгоджування інтересів, вимог та очікувань. Таким чином, агресивність виявляється лише у крайніх випадках і переважно через вербальну форму, тобто вираження негативних почуттів через крик або підвищення голосу. Фізичні прояви агресії відсутні.

І лише в незначній частині студентів 1 курсу прослідковується високий рівень агресивності та відповідно низький рівень адаптивності поведінки. Тобто такі студенти характеризуються надмірною агресивністю, в тому числі, неврівноваженістю та жорстокістю по відношенню до інших людей або навіть і самих себе. У таких студентів домінуючими є фізична, а також вербальна агресії. Це свідчить про те, що вираження агресії по відношенню до інших або до себе відбувається із застосуванням фізичної сили, а також словесними образами. Частота вияву рівнів агресії, а також домінуючі види прояву агресивної поведінки у студентів 1 курсу представлені на рис.2 – 4.

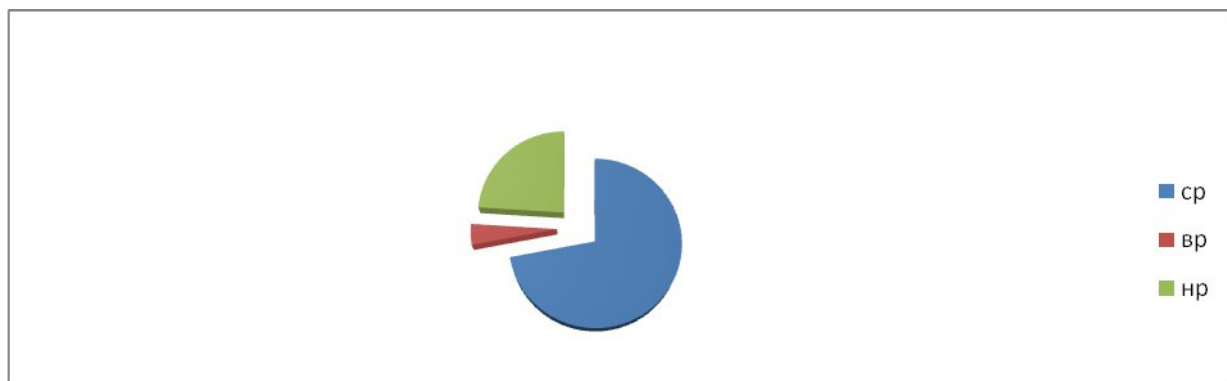

Рис.2.2.Рівень агресії за методикою Басса – Дарки, 1 курс.

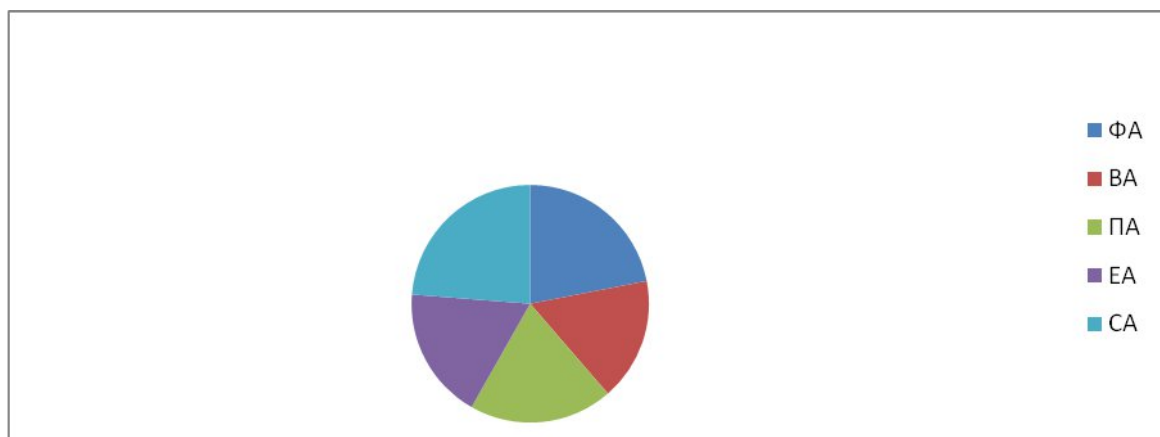

Рис.2.3. Співвідношення видів агресії у дівчат 1 курсу.

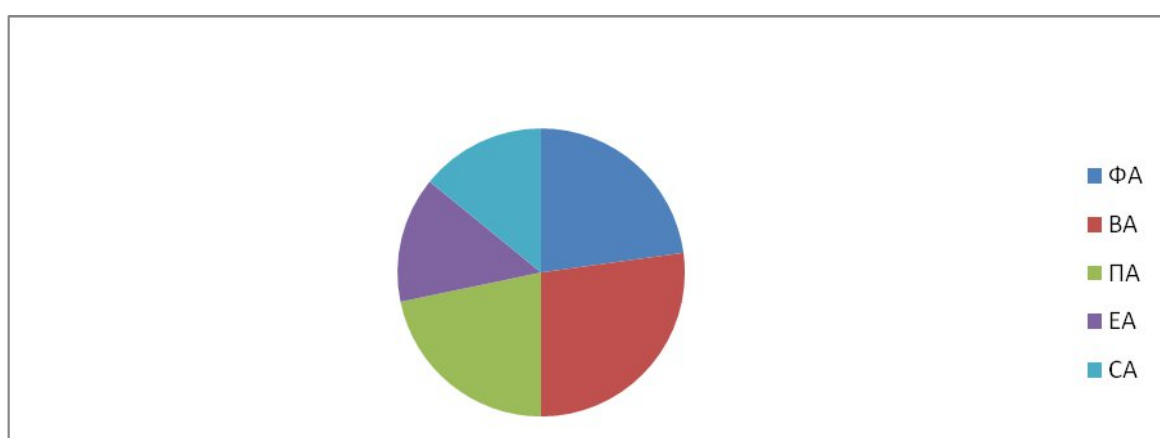

Рис.2. 4. Співвідношення видів агресії у хлопців 1 курсу.

Стосовно студентів психологів 4 курсу, то в них домінуючим є низький рівень агресії та високий рівень адаптивності поведінки, що виявляється переважно у вербальній агресії та самоагресії. Це свідчить про прагнення і вміння взаємодіяти з оточуючими людьми мирним шляхом без застосування фізичної сили. Проте це не свідчить, що їм не притаманні спалахи агресії, однак вони проявляють агресію вербально без завдання фізичної шкоди іншим особистостям. Для студентів 4 курсу характерним є прояв самоагресії, яка виникає при відсутності або ослабленні механізмів психологічного захисту і таким чином, особистість є беззахисною в агресивному середовищі.

Також значний відсоток студентів 4 курсу мають середній рівень вияву агресивної поведінки із домінуванням фізичної, вербальної та предметної агресії та самоагресії і відсутністю емоційного прояву агресивної поведінки. Тобто такі студенти помірно агресивні і така поведінка може виявлятися як у фізичній

формі, так і в вербальній чи предметній залежно від значимості чинника, що викликав таку поведінку.

У студентів, які мають високий рівень агресії та низький рівень адаптивності поведінки домінуючою є емоційна агресія, яка викликає емоційне відчуження при спілкуванні з іншою людиною, яке супроводжується підозрілістю, ворожістю та недобррозичливим ставленням до інших. Однак при високому рівні агресії у студентів 4 курсу відсутні прояви, насамперед, фізичної агресії та самоагресії. Також отримані результати студентів 4 курсу по рівнях вияву агресії та її видів графічно представлено на рис.5-7.

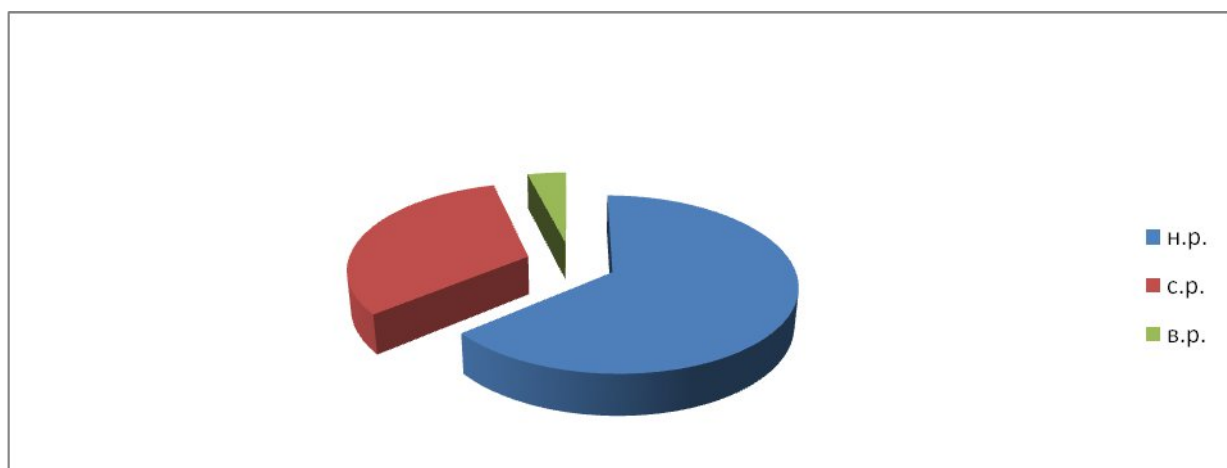

Рис. 2.5. Рівень агресії за методикою Басса – Дарки, 4 курс.

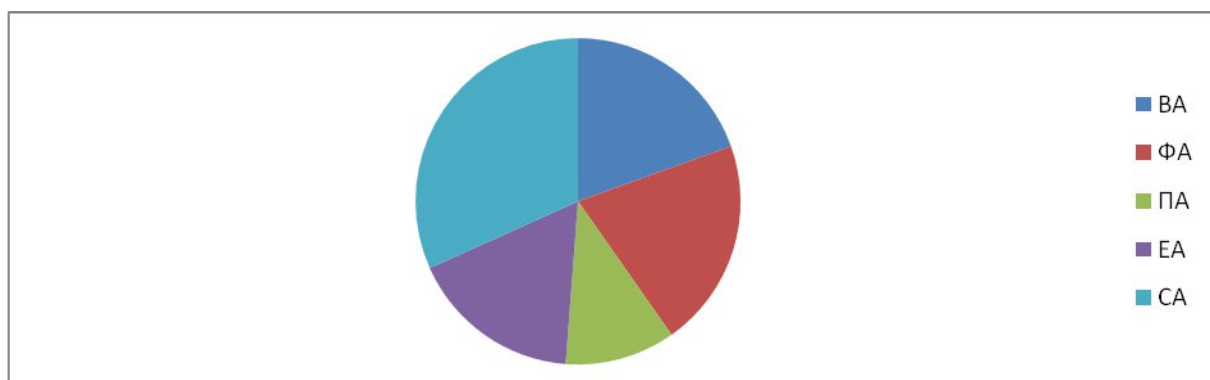

Рис. 2.6. Співвідношення видів агресії у студентів 4 курсу.

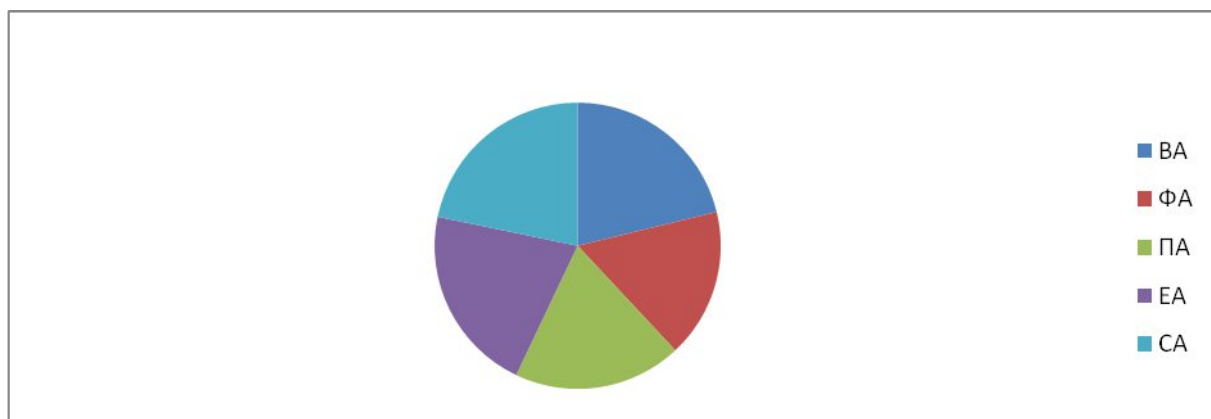

Рис. 2.7.Співвідношення видів агресії у студенток 4 курсу.

Таким чином, прослідковується вікові відмінності у вияві агресивної поведінки, а саме, у студентів на 1 курсі (старший юнацький вік) домінуючим є середній рівень агресивної поведінки, який проявляється у вербальній формі, що свідчить про недостатній рівень духовного розвитку, мовленнєвої культури, а також предметній та самоагресії, а на 4 курсі (дорослий вік) домінують студенти з низьким рівнем вияву агресивної поведінки, яка проявляється у вербальній агресії та самоагресії. Також прослідковується відмінності у вияві високого рівня агресії: у 1 курсу агресія проявляється фізично або вербально, а на 4 курсі – емоційно

Стосовно статевих особливостей вияву агресії, то також прослідковуються відмінності, а саме у представників чоловічої статі домінує середній рівень агресивної поведінки у вербальній, фізичній та предметній формі, а у опитуваних жіночої статі прослідковуються усі рівні агресії, а саме фізична агресія та самоагресія. (1 курс). На 4 курсі відмінності між чоловічою та жіночою статями у рівнях вияву агресії не прослідковуються. Обидві статі мають представників із низьким, середнім та високим рівнем агресії. Відмінності прослідковуються лише у формах вияву, а саме у чоловічої статі домінуючими є самоагресія, вербальна та фізична агресія, а у жіночої статі – окрім самоагресії, та вербальної агресії домінуючою є емоційна.

Отже, статеві відмінності прослідковуються переважно лише на першому курсі, а на 4 відмінності лише полягають у формі вияву агресивної поведінки.

Прослідковується взаємозв'язок між рівнем агресії та рівнем якості життя. Зокрема, серед студентів 1 курсу у більшій половині (56%) при середньому рівні якості життя домінує середній рівень агресії, а також значний відсоток студентів при такому ж рівні якості життя мають низький рівень агресії. Серед студентів 1 курсу існує зв'язок між низьким рівнем якості життя та середнім рівнем агресії. Такі результати свідчать про те, що чим більша задоволеність різними аспектами якості життя, а саме: здоров'ям, рівнем домагань, задоволеності своїм майбутнім, минулим та теперішнім, тим нижчий рівень прояву агресії стосовно інших людей, предметів та самого себе, і, навпаки.

Стосовно результатів, отриманих у студентів 4 курсу також прослідковується взаємозв'язок між якістю життя та рівнем агресивної поведінки. А саме, у 40% опитуваних при середньому рівні якості життя спостерігається низький рівень агресії, також значний відсоток студентів при середньому рівні якості життя мають середній рівень вияву агресії та при низькій якості життя – низький рівень агресії. Таким чином прямої залежності між рівнем якості життя та рівнем агресії не існує, тобто не завжди при середньому чи високому рівні якості життя буде низький рівень агресії. Однак суттєвий взаємозв'язок між даними змінними все ж таки прослідковується.

Отже, в процесі локального дослідження було визначено, що серед студентів 1 курсу домінує середній рівень вияву агресії, що виявляється переважно у вербальній, предметній агресії та самоагресії, а 4 курсу притаманний низький рівень агресії, що характеризує їх як врівноважених, миролюбних особистостей. Якщо ж агресія і проявляється, то лише у вербальній формі та самоагресії. Також було виявлено вікові та статеві відмінності у рівнях агресії та формах її вияву та встановлено взаємозв'язок між рівнем якості життя та рівнем агресії студентів психологів.

ВИСНОВКИ

Теоретичне осмислення агресії характеризується значною різноманітністю наукових підходів, які умовно поділяють на біологічно зумовлені та психологічно орієнтовані концепції. До найбільш концептуально значущих належать етологічні уявлення про агресивну поведінку, розроблені Конрад Лоренц, фрустраційна модель агресії Джон Доллард, психоаналітичне трактування агресивних імпульсів у межах теорії Зигмунд Фрейд, а також соціально-когнітивний підхід, представлений працями Альберт Бандура. У сучасній психологічній науці агресію визначають як форму поведінкової активності, що має на меті завдання фізичної або психологічної шкоди іншому суб'єкту, який не виявляє готовності приймати подібний вплив.

Аналіз провідних теоретичних концепцій, присвячених дослідженню агресії, дає підстави узагальнити наукові уявлення про її природу у кілька концептуальних напрямів. По-перше, агресія розглядається як необхідний елемент руйнівних процесів, що супроводжують розвиток і трансформацію

живих систем. По-друге, вона інтерпретується як вторинна форма активності, спрямована на підтримання життєздатності та забезпечення виживання. По-третє, агресивна поведінка осмислюється як результат взаємодії двох базових інстинктивних начал - потягу до життя та імпульсу до руйнування, які перебувають у постійному напруженому зв'язку. Нарешті, агресія трактується як одна з форм відхильної поведінки, що порушує соціальні норми та правила взаємодії.

Особливості психодіагностичного вивчення якості життя та агресивної поведінки особистості зумовлені використанням опитувальних методик у різних соціокультурних умовах, а також складністю їх адекватної адаптації. Вагоме значення має структура опитувальника, зокрема співвідношення його окремих складників і ступінь представленості соціальних та психологічних параметрів. У випадках, коли ці компоненти домінують, зростає ймовірність варіативності результатів у різних країнах. Саме тому після перекладу будь-який діагностичний інструментарій потребує обов'язкової процедури валідації, яка дозволяє перевірити його відповідність оригінальній версії та забезпечити надійність отриманих даних.

У межах проведеного локального емпіричного дослідження поставлену мету було досягнуто, а всі визначені завдання - реалізовано у повному обсязі. Отримані результати засвідчили наявність певних закономірностей у проявах агресії залежно від курсу навчання. Зокрема, серед студентів першого курсу переважає середній рівень агресивності, тоді як у студентів четвертого курсу більш характерним є низький рівень її вияву. Аналіз форм агресивної поведінки показав, що вікові відмінності найбільш виразно проявляються лише серед осіб із високим рівнем агресії: у студентів-психологів першого курсу агресія частіше набуває фізичних форм, тоді як у студентів четвертого курсу - емоційних. За умов низького та середнього рівнів агресії на обох курсах домінують вербальна, предметна агресія та самоагресивні тенденції.

У ході дослідження також було виявлено відмінності, зумовлені статевою належністю. Так, серед студентів першого курсу чоловічої статі найчастіше

фіксується середній рівень агресії, що проявляється у вербальній, фізичній і предметній формах. У представниць жіночої статі спостерігається ширший діапазон рівнів агресії, з переважанням фізичної форми та самоагресії. Серед студентів четвертого курсу статеві відмінності зберігаються переважно на рівні форм агресивної поведінки: для чоловіків більш характерними є фізична та вербальна агресія і самоагресія, тоді як для жінок - емоційна форма.

Аналіз взаємозв'язку між якістю життя та рівнем агресії показав, що у студентів першого курсу за умов низької якості життя найчастіше спостерігається середній рівень агресивності. Водночас значна частина респондентів із середнім рівнем якості життя також демонструє середній рівень агресії. Це свідчить про тенденцію до зниження агресивних проявів зі зростанням задоволеності різними аспектами життя, зокрема станом здоров'я, рівнем домагань, оцінкою минулого, теперішнього та уявленнями про майбутнє.

Серед студентів четвертого курсу переважна частка осіб із середнім рівнем якості життя характеризується низьким рівнем агресії, хоча в окремих випадках фіксується поєднання середніх показників за обома змінними. Отже, результати дослідження не підтверджують наявності прямої лінійної залежності між рівнем якості життя та агресії, однак вказують на існування функціонального взаємозв'язку між цими показниками.

На підставі отриманих емпіричних даних було обґрунтовано доцільність застосування корекційних заходів, спрямованих на зниження рівня агресивної поведінки у студентської молоді, а також визначено основні напрями профілактичної роботи.

Таким чином, результати локального емпіричного дослідження засвідчили наявність вікових і статевих відмінностей у рівнях та формах агресивної поведінки у студентів першого та четвертого курсів спеціальності «Психологія» й підтвердили існування функціональних зв'язків між показниками якості життя та агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безверхий О. С. Емпіричне дослідження зв'язку самоактуалізації з агресивністю у майбутніх психологів. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 3. Т. 1. С. 18–22.
2. Бовть О.Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів. Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2021. 18 с.
3. Вольнова Леся, Щербій Вікторія. Гендерні відмінності вияву агресивної поведінки особистістю юнацького віку в умовах пандемії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 17 (62). 2022. С. 5-14.
4. Данилюк А. Л. Проблема агресії у філософії життя Ніцше, Лоренца і Фрейда. Мультиверсум. *Філософський альманах*. 2004. № 43. С. 13-18.
5. Демощук М. На словах. Вербальна агресія як форма психологічного насильства. *Психолог*. 2020. № 6. С. 8-19.

6. Доллард Дж., Міллер Н. Теорія соціальної агресії. Психологія агресії. Пер. з англ. Л. В. Прозорова. Київ : Наукова думка, 2017. 220 с.
7. Дроздов О. Ю. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2016. № 1. С. 43-49.
8. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 Соціальна психологія. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2023. 20 с.
9. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості: Навчальний посібник. Чернігів: ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2010. 156с.
10. Кокурн О. М. Чинники та психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення особистості. Національна академія педагогічних наук України – 25 років [інформ. довідник]. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. С. 134–140.
11. Кременчуцька М. К., Жиліч Н. Р. Агресивність у системі особистісних чинників вибору механізмів психологічного захисту під час воєнних подій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2023. № 3. С. 13–19.
12. Кузнецов О. І., Платковська О. В., Савченко І. Г. Психологічні ресурси особистісного саморозвитку особистості. *Вісник ХНПУГ. С. Сковороди. Психологія*. 2020. Вип. 62. С. 214–228.
13. Мелоян А.Є. Психологічний аналіз агресивної поведінки в підлітковому віці: *Вісник ХДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Вип. 9. Х., 2002. -С. 179-184.
14. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма "Самовдосконалення" для подолання агресивних проявів серед підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2023. №4. С.37-43; №5. С.54-60.

15. Музичко Л. Психологічна ресурсність особистості та її резильєнтність. *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 1. С. 28–33.
16. Остафійчук Р. Ю. Конкуреноспроможність як організаційний і особистісний феномен у дискурсі соціальної психології. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2021. Вип. 46(49). С. 251–257.
17. Охрімчук Р. Робота з батьками дитини, що має прояви агресивної поведінки *Шкільний світ*. 2016. №9. С.21-24.
18. Охрімчук Р. Як допомогти дитині впоратися з агресією: технологія індивідуального підходу. *Шкільний світ*. - 2019. - №9.- С.6-9.
19. Пересунчак О. Фактори впливу на розвиток дитячої агресивності. *Психолог*. 2017. №2 (Січ.). - С.21-22.
20. Петечел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. статей*. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 44. С. 88–103.
21. Поліщук В. Вікові кризи в підлітковому та юнацькому віці. Базові симптомокомплекси : монографія. Видавництво «Університетська книга», 2019. 478 с.
22. Сергеева Л. М., Стойчик Т. І. Конкуреносдатність як умова професійного становлення фахівців : монограф. Дніпро : Журфонд, 2020. 181 с.
23. Федорченко Т. Методи корекційної роботи з агресивними дітьми і підлітками. *Рідна школа*. - 2017. -№2.- С.12-15.
24. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки. Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2021. 552 с.
25. Фролова О. П. Психологія агресивної поведінки: навч. посібн. Київ : Освітній сектор, 2019. 300 с.
26. Яценко Т. С. Формування умінь і навичок у майбутніх психологів-практиків у процесі глибинного пізнання цілісності психіки. *Problems and strategies for the development of pedagogical and psychological education in Ukraine and EU countries*. Riga, Latvia, 2021. С. 72–78.

27. Eagly A.H., Steffen V.J.(2022) Gender and aggressive behavior: A meta analytic review of the social psychological literature. Psychological Bulletin Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. Cambridge University Press,

28. Fromm E. The Art of Listening. Continuum. 1st edition, 2018. 204 p.

29. Hobfoll Stevan E. (2020) Conservation of Resources Theory: Its Implication for Stress, Health, and Resilience. In S. Folkman (Ed.), The Oxford handbook of stress, health, and coping (pp. 127–147). .

ДОДАТКИ

Додаток А1

Опитувальник агресивності Л. Г. Почебут

Доброго дня! Даний опитувальник допоможе виявити Ваш звичайний стиль поведінки в стресових ситуаціях і особливості пристосування до соціального середовища. Зараз Вам буде запропоновано 40 тверджень, які на які Вам потрібно однозначно відповісти «так» чи «ні».

Примітка: Текст поданий на російській мові, щоб не порушити смислове навантаження запитань.

Прізвище,
імя _____

Стать _____ Курс _____

1. Під час суперечки я часто підвищую голос.
2. Якщо мене хтось дратує, я можу сказати йому все, що про нього думаю.
3. Якщо мені потрібно буде вдатися до фізичної сили для захисту своїх прав, я, не роздумуючи, зроблю це.
4. Коли я зустрічаю неприємну мені людину, я можу дозволити собі непомітно вщипнути або штовхнути її.

5. Захопившись суперечкою з іншою людиною, я можу стукнути кулаком по столу, щоб привернути до себе увагу або довести свою правоту.
6. Я постійно відчуваю, що інші не шанують мої права.
7. Згадуючи минуле, часом мені буває прикро за себе.
8. Хоча я й не подаю вигляду, іноді мене тягне заздрість.
9. Якщо я не схвалюю поведінку своїх знайомих, то я прямо говорю їм про це.
10. У сильному гніві я вживаю міцні вирази, лихословлю.
11. Якщо хтось підніме на мене руку, я намагатимусь вдарити його першим.
12. Я буваю настільки розлючений, що жбурляю різні предмети.
13. У мене часто виникає потреба переставити в квартирі меблі або повністю змінити її.
14. У спілкуванні з людьми я часто почуваюся «пороховою бочкою», яка постійно готова вибухнути.
15. Часом у мене з'являється бажання зло пожартувати з іншої людини.
16. Коли я сердитий, то зазвичай похмурішаю.
17. У розмові з людиною я намагаюся її уважно вислухати, не перебиваючи.
18. У молодості у мене часто «чухалися кулаки» і я завжди був готовий пустити їх у хід.
19. Якщо я знаю, що людина навмисне мене штовхнула, то справа може дійти до бійки.
20. Творчий безлад на моєму робочому столі дозволяє мені ефективно працювати.
21. Я пам'ятаю, що бував настільки сердитим, що хапав усе, що попадало під руку, і ламав.
22. Іноді люди дратують мене лише однією своєю присутністю.
23. Я часто дивуюсь, які приховані причини змушують іншу людину робити мені щось добре.
24. Якщо мені завдадуть образу, у мене зникне бажання розмовляти з ким би там не було.
25. Іноді я навмисно говорю гидоту про людину, яку не люблю.
26. Коли я розлючений, я кричу найлютішу лайку.
27. У дитинстві я уникав битися.
28. Я знаю, з якої причини і коли можна вдарити когось.
29. Коли я розлючений, то можу грюкнути дверима.
30. Мені здається, що оточуючі люди мене не люблять.
31. Я постійно поділяюся з іншими своїми почуттями та переживаннями.
32. Дуже часто своїми словами та діями я сам собі завдаю шкоди.
33. Коли люди кричать на мене, я відповідаю тим самим.

34. Якщо хтось ударить мене першим, я у відповідь вдарю його.
 35. Мене дратує, коли предмети лежать не на своєму місці.
 36. Якщо мені не вдається полагодити предмет, що зламався або порвався, то я в гніві ламаю або рву його остаточно.
 37. Інші люди мені завжди здаються успішними.
 38. Коли я думаю про дуже неприємну мені людину, я можу прийти в збудження від бажання заподіяти йому зло.
 39. Іноді мені здається, що доля зіграла зі мною злий жарт.
 40. Якщо хтось звертається зі мною не так, як слід, я дуже засмучуюсь з цього приводу.

Додаток А2

Методика діагностики рівня агресії Басса – Дарки
Доброго дня! Зараз Вам будуть запропоновані твердження, якщо ви з ними погоджуєтесь, то ставте – «+», якщо ні – «-».

Прізвище,

ім'я _____

Стать _____

Курс _____

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болісні докори совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людини
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків

12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його

13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами

14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене кілька більш дружньо, ніж я очікував

15. Я часто буваю незгодний з людьми

16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся

17. Якщо хтось першим ударив мене, я не відповім йому

18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима

19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається

20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір

21. Мене трохи засмучує моя доля

22. Я думаю, що багато людей не люблять мене

23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною

24. Люди, ухиляється від роботи, повинні відчувати почуття провини

25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку

26. Я не здатний на грубі жарти

27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують

28. Коли люди будують із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися

29. Майже кожного тижня я бачу когось, хто мені не подобається

30. Досить багато людей заздять мені

31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене

32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків

33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі"

34. Я ніколи не буваю похмурий від злості

35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь

36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги

37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість

38. Іноді мені здається, що наді мною сміються

39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильним" виразами

40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені

41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене

42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся

43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю

44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів

45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти" чужинцям "

46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю

47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую

48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось

49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву

50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути

51. Якщо б всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини примушують людей робити що-небудь приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені під руку річ і ламав її
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки
69. Я не засмучуюсь через дрібниці
70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози на виконання
72. Останнім часом я став занудою
73. В суперечці я часто підвищую голос
74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися

Додаток А3

Анкета оцінки індивідуальної якості життя

Інструкція: будь ласка, оцініть ступінь задоволеності вашим життям по кожному пункту. Оцінка не може бути правильною або неправильною, - вона лише Ваша. Шкала допоможе Вам визначити видимі і приховані життєві стреси. **При відповідях на запитання з 1 по 61 використовуйте такі варіанти оцінок: 1-дуже низька, 2-низька, 3-середня, 4-висока, 5-дуже висока.** Постарайтеся відповідати правдиво.

П. _____ І.

П. _____

Стать _____

Курс _____

Яка оцінка вашого задоволення:					
1.	Своїми				5
успіхами.....					

2. Якістю відпочинку.....					5
3. Своїми житловими умовами					5
4. Своїм матеріальним становищем					5
5. Якістю харчування					5
6. Своїми здібностями					5
7. Своїми батьками					5
8. Своїми братами й сестрами					5
9. Своїми друзями.....					5
10. Своєю країною					5
11. Стосунками у родині					5
12. Собою як особистістю в цілому...					5
13. Своїми успіхами в навчанні або роботі.....					5
14. Своїми колегами по навчанню або роботі.....					5
15. Стосунками з особами протилежної статі....					5
16. Вашими стосунками з особами вашої статі					5
Яка оцінка Ваших вимог:					
18. До якості Вашого відпочинку.....					5
19. До своїх житлових умов					5
20. До Вашого матеріального становища...					5
21. До якості Вашого харчування.....					5
Яка Ваша оцінка:					5
22. Вашого інтересу до життя					
23. Вашого інтересу до людей					5
24. Вашого інтересу до навчання					5
25. Свідомість свого життя					5
17. До своїх успіхів.....					5
Яка Ваша оцінка потреб:					

27. Вашого навчання.....					
28. Вашій громадській діяльності					5
29. Майбутня професійна діяльність.					5
30. Вашої допомоги людям.....					5
31. Вашої діяльності загалом.....					5
32. Підвищення рівня своєї освіти.					5
Яка Ваша оцінка своїх перспектив:					
33. Свого професійного зростання.....					5
34. Зростання соціального становища...					5
35.Зростання матеріального благополуччя ..					5
36. Духовного розвитку.....					5
Яка оцінка рівня, який Ви хочете досягти у:					
37. Освіта.....					5
38. Професіоналізм.....					5
39. Соціальне становище.....					5
40. Матеріальному положенні.....					5
41. Духовному розвитку.....					5
Яка оцінка Вашої потреби:					
42. Батькам.....					5
43. Родичам.....					5
44. Друзям.....					5
45. Колегам (співучням)					5
46. Іншим людям.....					5
Яка Ваша оцінка своєї залежності:					
47. Від батьків.....					5
48. Від родичів.....					5
49. Від друзі.....					5
50. Від колег (співучників).....					5
51. Від інших людей.....					5
Яка Ваша оцінка:					
52. Свого фізичного здоров'я.....					5
53. Свого психічного					5

здоров'я.....					
54. Свого духовно-морального здоров'я...					5
55. Своєї емоційної врівноваженості.					5
56. Своєї працездатності.....					5
Яка Ваша оцінка можливості погіршення:					
57. Свого фізичного здоров'я.....					5
58. Свого психічного здоров'я					5
59. Свого духовно-морального здоров'я...					5
60. Своєї емоційної врівноваженості...					5
61. Своєї працездатності.....					5

Додаток Б1

**Результати отримані за опитувальником агресії Л. Г. Почебут для 1
курсу**

№	П І	Стать	ВА	ФА	ПА	ЕА	СА	
1.	А.К.	Ж	6	5	2	2	3	18
2.	В.М.	Ч	6	7	1	2	1	17
3.	О.З.	Ч	3	7	5	2	4	21
4.	О.К.	Ж	2	3	3	2	1	11
5.	С.К.	Ж	4	6	5	5	6	26
6.	В.М.	Ж	4	3	4	4	3	18
7.	О.Л.	Ж	5	0	6	4	5	20
8.	В.Л.	Ж	6	2	6	2	5	21
9.	А.К.	Ж	4	1	2	6	6	19
10.	А.К.	Ж	4	6	2	5	6	23
11.	М.Л.	Ж	3	4	7	3	5	22
12.	С.К.	Ж	6	6	3	1	5	21
13.	Т.М.	Ж	1	0	3	5	5	14
14.	М.К.	Ж	6	4	5	3	6	24
15.	Ю.К.	Ж	6	2	2	3	3	16
16.	А.П.	Ж	4	3	3	3	4	17
17.	С.М.	Ч	3	4	2	2	1	12
18.	А.Л.	Ч	7	3	5	2	4	21
19.	М. М.	Ж	6	1	4	1	7	19
20.	М.К.	Ж	5	5	6	4	3	23
21.	О.К.	Ч	3	4	5	5	3	20
22.	А.Д.	Ж	4	3	3	3	4	17
23.	Д.В	Ж	4	6	2	5	6	23
24.	А.Ш	Ж	4	3	4	4	3	18
25.	С.Ш	Ж	5	1	5	4	5	20

Додаток Б2

**Результати отримані за опитувальником агресії Л. Г. Почебут для 4
курсу**

№	П І	Стать	ВА	ФА	ПА	ЕА	СА	
1.	І.Д.	Ч	5	3	1	7	5	21
2.	А.Х.	Ч	3	5	1	0	3	12
3.	В.С.	Ч	3	4	5	4	7	23
4.	К.Б.	Ч	3	4	1	2	6	16
5.	В.Т.	Ч	2	1	1	1	5	10
6.	О.К.	Ж	6	4	3	4	4	21
7.	О.П.	Ж	4	3	2	0	3	12
8.	С.М.	Ж	4	3	4	2	7	20
9.	В.С.	Ж	7	4	2	1	3	17
10.	Т.М.	Ж	6	1	2	4	6	19
11.	В.В.	Ж	3	2	6	6	4	21
12.	Є.К.	Ж	4	4	2	4	2	16
13.	Ю.Б.	Ж	4	3	4	2	4	17
14.	А.В.	Ж	4	1	3	2	4	14
15.	З.К.	Ж	3	4	4	4	4	19
16.	М.П.	Ж	3	3	2	3	2	13
17.	Ю.Є.	Ж	5	3	3	5	4	20
18.	А.С.	Ж	4	4	4	5	4	21
19.	Н.Л.	Ж	4	3	6	2	2	17
20.	С.М.	Ж	0	0	4	3	8	15
21.	К.Ш.	Ж	7	7	6	8	7	35
22.	Г.Д.	Ж	5	2	2	0	1	10
23.	О.О.	Ж	1	2	3	2	2	9
24.	К.К.	Ж	2	4	4	3	4	17
25.	К.П.	Ж	2	5	4	4	5	20

Додаток Б3

**Результати отримані за методикою «Рівень агресії» Басса – Дарки
для І курсу**

№	П. І.	Стать	ФА	НА	Р	Н	О	П	ВА	ПВ	ІА
---	-------	-------	----	----	---	---	---	---	----	----	----

1.	А.К.	Ж	7	5	6	4	6	4	11	3	24
2.	В.М.	Ч	6	6	4	2	4	6	9	2	19
3.	О.З.	Ч	9	4	5	1	3	6	8	5	22
4.	О.К.	Ж	3	3	5	2	6	8	10	9	16
5.	С.К.	Ж	3	6	4	1	2	7	9	6	16
6.	В.М	Ж	5	4	7	3	3	5	9	5	21
7.	О.Л	Ж	6	6	5	3	4	5	8	5	19
8.	В.Л	Ж	7	6	9	4	6	4	10	9	26
9.	А.К.	Ж	3	6	8	2	4	7	7	9	18
10.	А.К.	Ж	8	6	8	2	6	7	7	6	23
11.	М.Л.	Ж	8	4	7	3	4	6	10	7	25
12.	С.К	Ж	7	7	6	4	4	7	7	7	20
13.	Т.М.	Ж	3	5	6	2	4	7	4	6	13
14.	М.К.	Ж	4	8	8	5	4	7	11	6	23
15.	Ю.К.	Ж	2	7	4	4	5	4	9	6	15
16.	Д.П.	Ж	2	5	4	4	6	6	7	7	13
17.	С.М.	Ч	6	2	6	3	4	3	8	4	20
18.	А.Л.	Ч	5	4	6	2	1	3	7	5	18
19.	М.М	Ж	7	6	7	1	5	7	5	6	19
20.	М.К.	Ж	3	7	6	3	5	8	10	6	19
21.	О.К.	Ч	5	6	6	2	4	4	8	8	17
22.	А.Д.	Ж	4	8	8	5	4	7	11	6	23
23.	Д.В.	Ж	5	6	6		4	4	8	8	17
24.	А.Ш.	Ж	6	6	4	2	4	6	9	2	19
25.	С.Ш.	Ж	3	5	6	2	4	7	4	6	13

Додаток Б4

**Результати отримані за методикою «Рівень агресії» Басса – Дарки
для 4 курсу**

№	ПІ	Стать	ФА	НА	Р	Н	О	П	ВА	ПВ	ІА
---	----	-------	----	----	---	---	---	---	----	----	----

1.	І.Д.	Ч	5	6	4	2	5	2	4	4	13
2.	А.Х.	Ч	6	4	6	1	4	9	10	9	22
3.	В.С.	Ч	4	2	6	2	6	7	5	3	15
4.	К.Б.	Ч	3	3	5	3	5	8	6	1	14
5.	В.Т.	Ч	5	3	1	3	4	6	9	5	15
6.	О.К.	Ж	3	6	4	4	6	4	9	8	16
7.	О.П.	Ж	2	5	4	5	3	4	9	3	15
8.	С.М.	Ж	2	5	5	1	7	9	9	6	16
9.	В.С	Ж	4	5	6	5	2	2	9	4	19
10.	Т.М.	Ж	5	7	9	4	4	6	11	8	25
11.	В.В	Ж	1	1	4	3	5	3	5	5	10
12.	Є.К.	Ж	3	5	4	2	3	3	9	2	16
13.	Ю.Б.	Ж	3	6	2	3	4	6	7	3	12
14.	А.В.	Ж	5	2	5	2	3	5	5	4	15
15.	З.К.	Ж	2	5	7	3	4	7	9	3	18
16.	М.П.	Ж	1	4	5	2	1	4	11	2	17
17.	Ю.Є.	Ж	5	4	5	2	2	8	5	5	15
18.	А.С.	Ж	7	7	6	2	4	6	9	3	22
19.	Н.Л.	Ж	7	3	2	3	3	8	10	2	19
20.	С.М.	Ж	4	7	6	2	6	5	4	8	14
21.	К.Ш.	Ж	7	9	9	4	6	7	10	8	26
22.	Г.Д.	Ж	2	4	5	1	3	7	7	5	14
23.	О.О.	Ж	3	5	2	4	4	8	8	7	13
24.	К.К.	Ж	4	4	7	2	2	4	6	5	17
25.	К.П.	Ж	4	5	3	2	3	5	4	4	11

Додаток В

Результати рівня агресії та рівня якості життя студентів 1 курсу

№ респондента	Результати за методикою Басса - Дарки	Результати якості життя
1.	24	37
2.	19	33
3.	22	33
4.	16	17
5.	16	36
6.	21	37
7.	19	28
8.	26	29
9.	18	38
10.	23	36
11.	25	37
12.	20	36
13.	13	30
14.	23	30
15.	15	45
16.	13	33
17.	20	28
18.	18	30
19.	19	25
20.	19	34
21.	17	28
22.	23	33
23.	17	31
24.	19	38
25.	13	28

- низький рівень
- середній рівень
- високий рівень

Додаток В2

Результати рівня агресії та рівня якості життя студентів 4 курсу

№	Результати за методикою Басса	Результати якості життя
---	-------------------------------	-------------------------

респондента	- Дарки	ЖИТТЯ
1.	13	33
2.	22	31
3.	15	25
4.	14	24
5.	15	29
6.	16	28
7.	15	23
8.	16	37
9.	19	34
10.	25	29
11.	10	28
12.	16	30
13.	12	32
14.	15	40
15.	18	29
16.	17	28
17.	15	35
18.	22	35
19.	19	32
20.	14	42
21.	26	39
22.	14	36
23.	13	37
24.	17	3
25.	11	33

- низький рівень
- середній рівень
- високий рівень